

Bevolking en Gezin, 32(2003), 2, 21-34

3. Levenslooppatronen: toenemende variatie?

Pearl A. DYKSTRA*

*Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, Postbus 11650, 2500 AR
Den Haag. E-mail: dykstra@nidi.nl*

Abstract. In deze bijdrage wordt aangetoond dat verschillende antwoorden mogelijk zijn op de vraag of de variatie in de levenslopen van Nederlanders is toegenomen. De antwoorden zijn afhankelijk van de wijze waarop die variatie in kaart wordt gebracht. Ten eerste is de bestudeerde tijdsperiode belangrijk. Concentreert men zich uitsluitend op de laatste decennia, dan komt men snel tot de conclusie dat de variatie in levenslopen is toegenomen. Daarnaast moet worden gelet op de wijze waarop verschillen binnen geboortecohorten in kaart worden gebracht. Een toenemende variatie veronderstelt toenemende verschillen in levenslooppatronen tussen sociale categorieën. Het in het artikel gebruikte voorbeeld van opleidingsverschillen in gerealiseerd kindertal laat echter het tegenovergestelde zien: de verschillen zijn in de tijd afgenomen, niet toegenomen. Ten derde is het belangrijk om in het oog te houden welk deel van de bevolking wordt bestudeerd. Zo zijn in de afgelopen eeuw de levens van vrouwen sterker veranderd dan die van mannen. Tot slot moet men er zich rekenschap van geven dat een toenemende variatie in levenslopen mogelijk een tijdelijke situatie is, hetgeen het geval is bij het ontstaan van nieuwe vaste levenspatronen.

Trefwoorden: levenslooppatronen, geboortecohorten, transities, rolcombinaties, diversiteit.

Life course patterns: increasing diversity? Results presented in this contribution show that several answers can be given to the question of whether the diversity in the life courses of Dutch adults has increased. The answers depend upon the way

* Pearl A. Dykstra is als onderzoeker verbonden aan het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI-KNAW). Daarnaast is zij bijzonder hoogleraar verwantschapsdemografie aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Universiteit Utrecht. Haar publicaties hebben betrekking op veroudering en de levensloop, inter- en intragenerationele familieverbanden, sociale netwerken, eenzaamheid, kinderloosheid en echtscheiding.

diversity is examined. Firstly, the time period under investigation is important. If only the most recent decades are considered, one quickly reaches the conclusion that the diversity in people's lives has increased. Secondly, it is important to consider the way in which within-cohort differences are measured. Increasing diversity assumes increasing differences among the lives of people belonging to different social categories. One of the examples used in this article shows an opposite tendency: over time, the differences in family size among women with different levels of educational attainment have dropped rather than grown. Thirdly, it is important to consider the population category under investigation. Results show, for example, that women's lives have changed more strongly than men's. Finally, one should take into consideration that the increasing diversity might be temporary, as is the case when new, fixed life course patterns develop.

Keywords: life course patterns; birth cohorts; transition; role combinations; diversity.

3.1. Inleiding

Het thema van variatie in levenslooptatronen staat sterk in de belangstelling. De overheid verdiept zich erin, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de recente nota *Verkenning levensloop* van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2002). Adviesraden buigen zich over het onderwerp. De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) heeft gereageerd op de nota van voornoemd ministerie (Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2002). Daarnaast heeft de Sociaal-Economische Raad een nota over veranderende levensloopbanen uitgebracht (Sociaal-Economische Raad, 2001). Verder heeft de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) opdracht gegeven tot het uitvoeren van een onderzoek naar veranderingen in de levenslopen van Nederlanders; de resultaten zijn onder andere gepubliceerd in het rapport *Generatiebewust beleid* (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 1999). De Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) financiert een onderzoeksprogramma over differentiatie op latere leeftijd (Van Tilburg en Dykstra, 1999/2000). Ook worden congressen over het thema van variatie in levenslopen georganiseerd.¹ Waar komt al die aandacht voor de levensloop vandaan? Waarom zou men variatie in levenslopen bestuderen?

¹ Naast het onderhavige congres, betreft het bijvoorbeeld het symposium 'Leeftijd, ouder worden en levensloop: theorie en beleid', Den Haag, 6 september 2001 (Organisatie: LBL Expertisecentrum leeftijd en maatschappij) en het derde Vlaams-Nederlandse arbeidsmarktcongres 'De diversiteit in levenslopen: Consequenties voor de arbeidsmarkt', Rotterdam, 10 oktober 2002 (Organisatie: SISWO Instituut voor Maatschappijwetenschappen/Steunpunt Werkgelegenheid, Arbeid en Vorming).

De bestudering van de levensloop en veranderingen daarin is niet alleen voor wetenschappers interessant, maar heeft ook maatschappelijke relevantie. De *wetenschappelijke* belangstelling betreft vooral de vraag naar de samenhang tussen individuele levens (het microniveau) en institutionele arrangementen (het macroniveau). Het uitgangspunt is dat de levensloop een bepaalde structuur heeft, hetgeen wil zeggen dat wat er in de levens van mensen gebeurt geen aanschakeling is van toevallige gebeurtenissen, maar wordt bepaald door kenmerken van de arbeidsmarkt, voorzieningen van de welvaartsstaat, rechtsregels, normatieve verwachtingen, enzovoort. De verklaring voor veranderingen in de levenslopen van mensen wordt gezocht in veranderingen in economische, sociale en culturele omstandigheden. De belangstelling vanuit *maatschappelijke* gremia betreft vooral de vraag in hoeverre beleidsvoorzieningen sporen met de wijze waarop mensen hun levens hebben ingericht of wensen in te richten. Het beleid is gestoeld op bepaalde veronderstellingen over de levensloop betreffende onder meer scholing, economische zelfstandigheid, onbetaalde zorgtaken en geografische mobiliteit. Kloppen die veronderstellingen wel? Zijn er geen discrepanties tussen beschikbare beleidsopties en de levens die mensen (willen) leiden?

Regelmatig wordt geponereerd dat de variatie in de levens van mensen zou zijn toegenomen. Opmerkelijk is dat hiermee verschillende zaken worden bedoeld. Sommigen geven ermee aan dat de levens van mensen steeds minder op elkaar zijn gaan lijken. Anderen wijzen erop dat de fasen in de levens van mensen minder vastomlijnd zijn geworden: periodes van studie, arbeid en onbetaalde zorg wisselen elkaar af. In discussies ontbreekt helderheid over wat variatie in levenslopen nu eigenlijk inhoudt. Hoeveel variatie in levenslooppatronen is er? Is die variatie in de loop van de tijd toe- of afgenomen? Deze vragen fungeren als achtergrond voor mijn bijdrage: ik wil laten zien hoe variatie in levenslopen en veranderingen daarin in kaart kunnen worden gebracht. Het artikel heeft een meer methodologische dan inhoudelijke insteek.

De titel van mijn bijdrage bevat drie begrippen: toenemend, variatie en levenslooppatronen. Ik wil bij ieder daarvan kort stilstaan. Wil men kunnen vaststellen dat er een *toenemende* variatie is in levenslopen, dan is het evident dat men de beschikking moet hebben over gegevens van verschillende tijdstippen. Binnen de demografie is het gebruikelijk om vergelijkingen tussen geboortecohorten te maken. In dit artikel zal ik gebruik maken van gegevens die mijn collega Aat Liefbroer en ik hebben verzameld over veranderingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970 (Liefbroer en Dykstra, 2000). Het betreft een onderzoeksproject in opdracht van de WRR.

Terwijl het bij veranderingen in de tijd gaat om verschillen tussen geboortecohorten, gaat het bij het vaststellen van de *variatie* in levenslooppatronen om verschillen binnen geboortecohorten. In hetgeen volgt zal ik illustraties geven van de manier waarop intracohortverschillen kunnen worden bepaald.

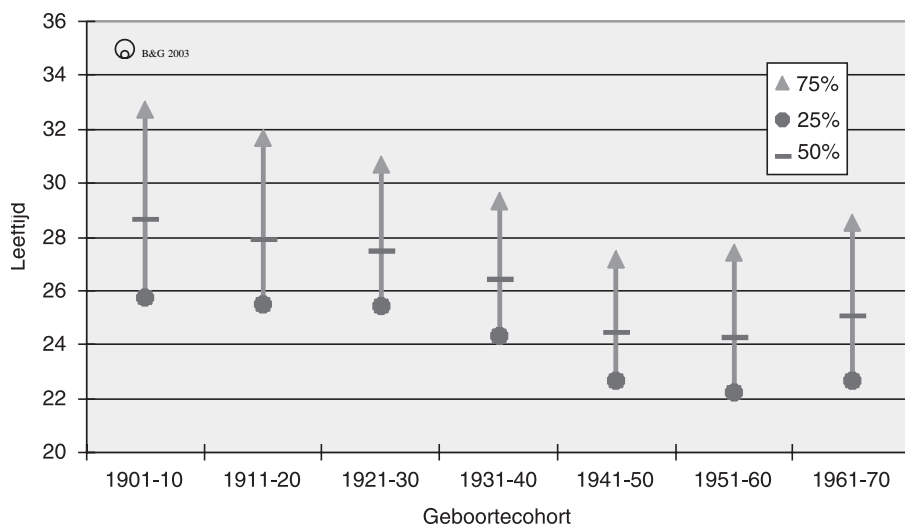
Het laatste begrip uit de titel van mijn bijdrage is *levenslooppatronen*. De levensloop kan worden opgevat als een opeenvolging van posities die een persoon in de loop van de tijd bekleedt (Elder, 1985; Heinz, 1991). Een positie geeft aan op welk punt in de levensloop een persoon zich bevindt. Voorbeelden zijn ‘gehuwd’ en ‘buitenshuis werkend’. Een transitie of gebeurtenis geeft de overgang van de ene positie naar de andere aan. Nagegaan kan worden of een transitie al dan niet plaatsvindt. Ook de frequentie kan worden vastgesteld. Bij de beschrijving van levenslopen moet men niet volstaan met uitsluitend aandacht voor afzonderlijke transities en posities; ook combinaties zijn van belang. Hier zal ik niet alleen voorbeelden geven van afzonderlijke transities, maar ook van rolcombinaties en van clusters van opeenvolgende transities.

3.2. Tijdstip transities

Over geboortecohorten heen kunnen er verschuivingen zijn wat betreft het gemiddelde tijdstip waarop mensen een bepaalde gebeurtenis meemaken (vervroeging dan wel uitstel). Als indicator wordt vaak de gemiddelde leeftijd genomen. Heeft men het over variatie in levenslopen, dan is natuurlijk de spreiding rondom die gemiddelde leeftijd het meest interessant. *Interkwartiele afstanden* zijn een maat hiervoor, waarmee wordt aangegeven op welke leeftijd succesievelijk (a) het eerste kwart, (b) de helft en (c) driekwart van een geboortecohort een gebeurtenis heeft meegemaakt. *Figuur 3.1* geeft een voorbeeld. Het betreft de spreiding in de leeftijd waarop mannen voor het eerst gaan samenleven met een partner (hier wordt geen verschil gemaakt tussen ongehuwd samenwonen en trouwen). Het voorbeeld is betrekkelijk willekeurig gekozen: het had ook een grafiek over vrouwen kunnen zijn of een grafiek over de leeftijd van kinderen krijgen.

Uit de figuur blijkt dat de mediane leeftijd bij de start van het samenleven voor cohorten die aan het begin van de 20ste eeuw zijn geboren achter in de 20 lag. Vervolgens is de mediane leeftijd voortdurend gedaald tot en met het cohort geboren tussen 1951 en 1960. De mediane leeftijd bij de start van het samenleven lag voor dat cohort vier en een half jaar lager dan voor mannen geboren aan het begin van de vorige eeuw. Het jongste cohort, geboren tussen 1961 en

Figuur 3.1. Spreiding in de leeftijd waarop mannen voor het eerst gaan samenleven met een partner, per 10-jaars geboortecohort

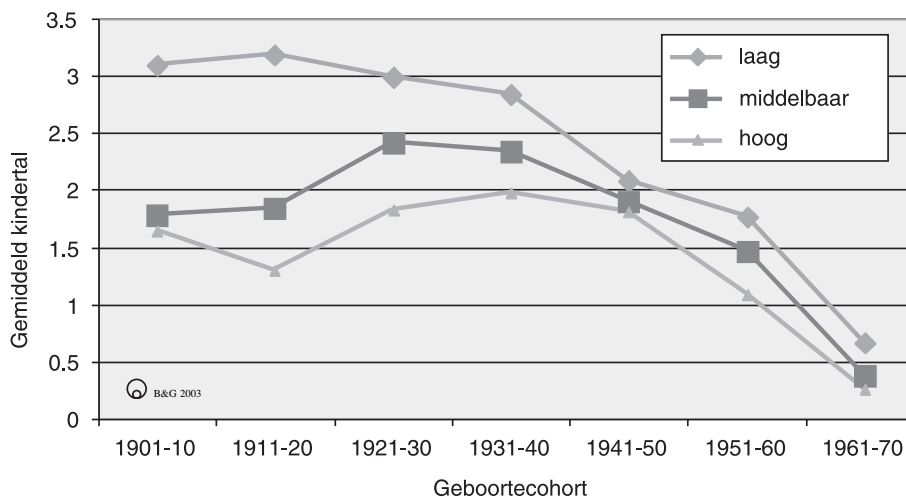
Bron: Liefbroer en Dykstra (2000).

1970, laat een duidelijke breuk met het verleden zien. Bij hen is weer sprake van uitstel van het aangaan van een eerste samenleefrelatie.

Interessanter voor het onderhavige betoog zijn veranderingen in de spreiding rondom de mediane leeftijd. De interkwartiele afstand is voor het geboortecohort 1901-1910 zeven jaar en daalt vervolgens tot minder dan vier en een half jaar voor het geboortecohort 1941-1950. Daarna vindt weer een lichte stijging van de interkwartiele afstand plaats tot bijna zes jaar voor het geboortecohort 1961-1970. Er is dus eerst sprake van een compressie van de leeftijd waarop mannen voor het eerst gaan samenleven, gevolgd door een lichte tendens tot decompressie. Empirische steun voor de stelling van een toenemende variatie in levenslopen —voor zover het de leeftijd betreft waarop mannen voor het eerst gaan samenleven met een partner— is er aldus uitsluitend onder de jongste geboortecohorten.

Intracohortverschillen wat betreft de leeftijd waarop transitie plaatsvinden, kunnen ook worden vastgesteld aan de hand van *groepsverschillen*, zoals verschillen naar sociaal-economische klasse, geografische locatie, religiositeit, enzovoort. In *figuur 3.2* wordt het voorbeeld gegeven van verschillen in het

Figuur 3.2. Gemiddeld kindertal van vrouwen met een verschillend opleidingsniveau, per 10-jaars geboortecohort

Bron: Liefbroer en Dykstra (2000).

gerealiseerd kindertal van vrouwen met een verschillend opleidingsniveau. Let wel dat het kindertal van de jongste geboortecohorten nog voorlopig is: zij bevinden zich —gedeeltelijk althans— nog in de gezinsvormende fase.

Uit de figuur blijkt dat er sterke verschillen in kindertal zijn tussen vrouwen met een verschillend opleidingsniveau. Hoogopgeleide vrouwen hebben een beduidend lager kindertal dan vrouwen met een lagere opleiding. Dit geldt voor alle geboortecohorten, maar vooral bij vrouwen geboren vóór 1930 zijn de verschillen extreem. Dit resultaat kan deels een gevolg zijn van een lager kindertal binnen het huwelijk, maar zal ook zeker samenhangen met het gegeven dat hoogopgeleide vrouwen in de oudere geboortecohorten vaker ongehuwd en daardoor tevens kinderloos bleven. In de gegevens van figuur 3.2 zien we *geen* toenemende variatie in levenslopen. Integendeel, de verschillen in kindertal tussen vrouwen met een verschillend opleidingsniveau nemen over de geboortecohorten heen af, niet toe.

3.3. Aard transitie

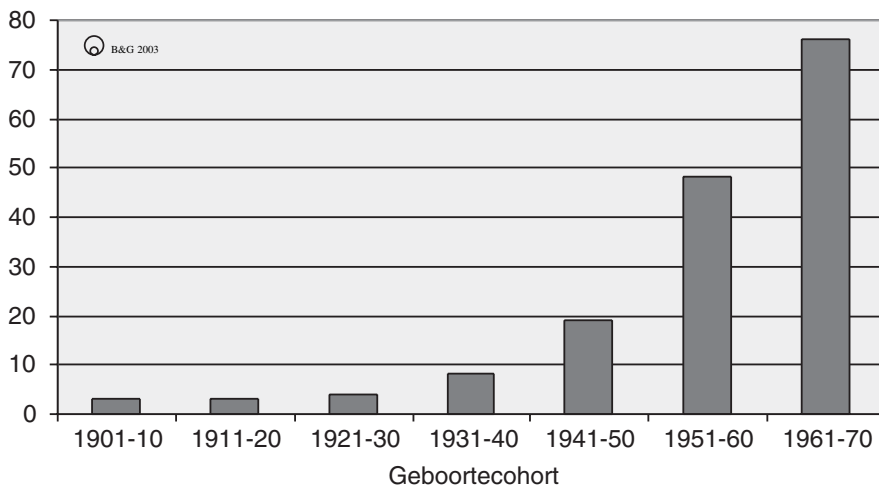
Naast variatie in het tijdstip waarop transitie plaatsvinden, kan worden gekeken naar variatie in de aard van transitie. Wat houdt de transitie in? Welk

gedrag betreft het? In het geval van uit huis gaan bijvoorbeeld betreft het de nieuwe woonvorm: alleen wonen, inwonen bij een ander gezin, direct trouwen, eerst ongehuwd samenwonen, deel uitmaken van een woongroep, enzovoort.

Figuur 3.1 toonde veranderingen in de leeftijd waarop mannen voor het eerst met een partner zijn gaan samenleven. Nu wordt gekeken naar de *aard* van die eerste relatie. Is men ongehuwd of gehuwd met een partner gaan samenleven?

Zoals uit *figuur 3.3* blijkt, was het onder de cohorten geboren aan het begin van de vorige eeuw zeer uitzonderlijk om buiten het huwelijk voor het eerst met een partner te gaan samenleven. Onder mannen geboren in de jaren veertig en daarna is de populariteit van het ongehuwd samenwonen spectaculair gestegen. Onder degenen geboren tussen 1960 en 1971 ligt het percentage dat ongehuwd gaat samenwonen ruim boven de 70. Trouwen was de norm, ongehuwd samenwonen lijkt de nieuwe norm te zijn geworden; direct trouwen is minder gebruikelijk geworden. De resultaten wijzen erop dat de variatie in de levensloop—voor zover het de aard van de eerste partnerrelatie betreft—eerst is toegenomen en vervolgens is afgenomen.

Figuur 3.3. Aandeel ongehuwd samenwonenden onder mannen die voor het eerst met een partner gaan samenleven, per 10-jaars geboortecohort

Bron: Liefbroer en Dykstra (2000).

3.4. Rolcombinaties

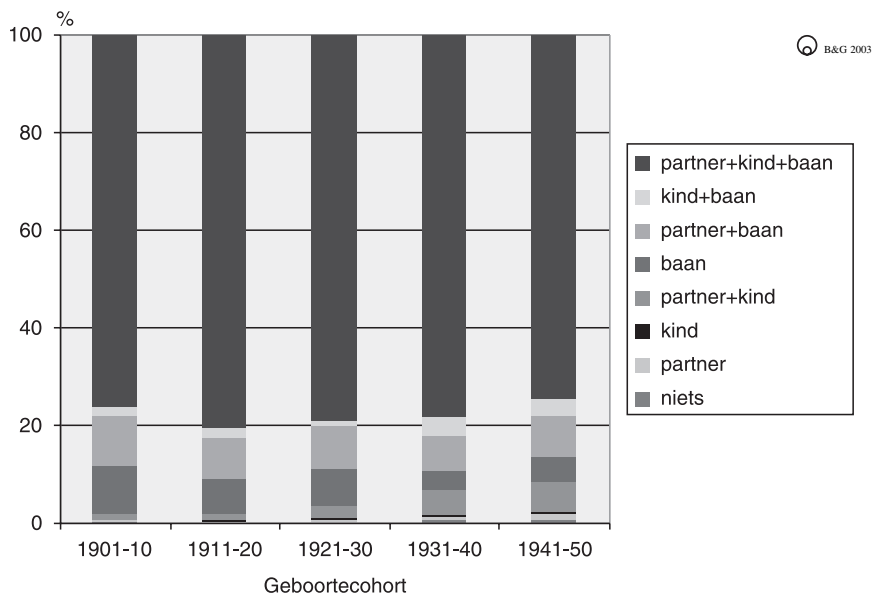
Tot nu toe is aandacht besteed aan afzonderlijke transitieën. Nu wil ik ingaan op de *combinatie* van levensloopegebeurtenissen. Meer in het bijzonder gaat het om het combineren van de rollen van partnerschap, ouderschap en werknemer en de veranderingen daarin. Als voorbeeld neem ik de gezins- en arbeidsrollen die mannen en vrouwen op 40-jarige leeftijd vervullen. Nagegaan wordt of betrokkenen op die leeftijd samenleven met een partner, één of meer kinderen in het huishouden en/of een betaalde baan hebben. Acht mogelijke rolcombinaties worden onderscheiden:

- geen werk- of gezinsrol (niets);
- samenlevend met een partner (partner);
- één of meer kinderen in het huishouden (kind);
- samenlevend met een partner en één of meer kinderen in het huishouden (partner + kind);
- betaald werk (baan);
- samenlevend met een partner en betaald werk (partner + baan);
- één of meer kinderen in het huishouden en betaald werk (kind + baan);
- samenlevend met een partner, één of meer kinderen in het huishouden en betaald werk (partner + kind + baan).

Opgemerkt moet worden dat de gegevens in *figuur 3.4* (voor mannen) en *figuur 3.5* (voor vrouwen) momentopnames zijn: de combinatie van rollen op een bepaalde leeftijd. In de figuren wordt niets aangegeven over de voorgeschiedenis. Als iemand samenleeft met een partner wordt niet aangegeven of dit een eerste of een vervolgrelatie betreft. Hetzelfde geldt voor het hebben van een betaalde baan: de figuur geeft niet weer of de betrokkene altijd heeft gewerkt of opnieuw is togetreden tot de arbeidsmarkt.

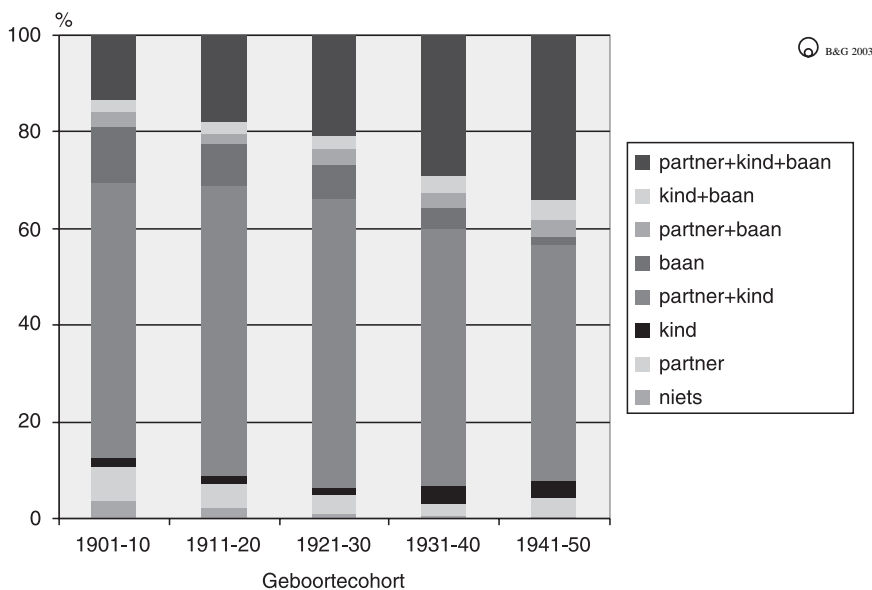
Zoals *figuur 3.4* laat zien, bestaan tussen de geboortecohorten nauwelijks verschillen wat betreft de combinatie van gezins- en arbeidsrollen onder mannen op 40-jarige leeftijd. Ruim 75 procent van de mannen combineert op die leeftijd een relatie, ouderschap en werk. Voor de jongere geboortecohorten is nog onbekend hoe de ontwikkelingen zullen verlopen (het jongste cohort waarvoor gegevens beschikbaar zijn betreft degenen die zijn geboren tussen 1941 en 1950). Verwacht mag worden dat de percentages mannen die deze drie rollen op de leeftijd van 40 jaar combineren, iets lager zullen komen te liggen. De afname zou vooral komen door het uitstel, maar ook door het afstel van ouderschap; daarnaast speelt de grotere kans op relatieontbinding mee.

Figuur 3.4. Gezins- en arbeidsrollen van 40-jarige mannen, per 10-jaars geboortecohort

Bron: Liefbroer en Dykstra (2000).

Figuur 3.5. Gezins- en arbeidsrollen van 40-jarige vrouwen, per 10-jaars geboortecohort

Bron: Liefbroer en Dykstra (2000).

Onder vrouwen is het beeld heel anders (zie figuur 3.5): over de geboortecohorten heen zien we grote verschuivingen in de combinatie van gezins- en arbeidstaken. Het aandeel vrouwen dat op 40-jarige leeftijd werk, relatie en ouderschap combineert neemt duidelijk toe. Ieder jonger geboortecohort blijkt dit levenspatroon vanzelfsprekender te vinden. Tegelijkertijd zien we een daling van het aandeel vrouwen dat wel een partner en kinderen heeft, maar geen werkverplichtingen. Deze specifieke combinatie vormt in alle geboortecohorten echter wel het meest voorkomende levenspatroon op de leeftijd van 40 jaar. Het is moeilijk te zeggen of deze groep ook de grootste zal zijn onder degenen die zijn geboren na 1950. Het aandeel werkende moeders zal de bepalende factor zijn. Verder is in opeenvolgende geboortecohorten een groei te zien in het aandeel 40-jarige vrouwen dat met één of meer kinderen samenleeft, maar baanloos en partnerloos is. De groep blijft echter betrekkelijk klein en betreft gescheiden moeders die voltijds zorgen voor hun thuiswonende kinderen.

Resumerend: onder mannen is de variatie in levenslooppatronen —voor zover het de combinatie van werk, ouderschap en partnerschap op 40-jarige leeftijd betreft— nauwelijks toegenomen. Bij vrouwen daarentegen is de variatie aanzienlijk toegenomen: naast voltijdse huisvrouwen (ook in het jongste geboortecohort nog de grootste groep), zijn er groeiende groepen werkende moeders en gescheiden moeders zonder baan.

3.5. Opeenvolgende transitie

Naast specifieke momenten in de levensloop is het interessant om te kijken naar *periodes* in de levensloop. Wat is er gedurende een aantal jaren in het leven van mensen gebeurd? Welke gebeurtenissen hebben plaatsgevonden? Zijn dat er veel of zijn dat er weinig? Is er sprake van een betrouwbare stabiliteit of juist van verandering? Als men bijvoorbeeld de arbeidsloopbaan in ogenschouw neemt, kan worden vastgesteld of de carrière een stijgende lijn heeft vertoond, of er onderbrekingen zijn geweest als gevolg van werkloosheid, ziekte of het vervullen van zorgtaken, of er veel baanwisselingen zijn geweest, enzovoort.

Ook kan de *volgorde* waarin bepaalde transitie plaatsvinden, worden nagegaan. Verloopt die volgens sociaal-gedeelde verwachtingen? Het uitblijven van verwachte gebeurtenissen evenals het optreden van onverwachte gebeurtenissen heeft over het algemeen negatieve gevolgen voor iemands functioneren later in het leven (De Jong Gierveld en Dykstra, 1993; Rindfuss *et al.*, 1987). Verder kan worden gekeken naar de *afstemming* van gebeurtenissen in de verschillende

levensdomeinen van gezin, wonen, scholing, werk, enzovoort. Is er een opeenstapeling van gebeurtenissen in korte tijd? Vinden gebeurtenissen plaats die beperkingen met zich meebrengen voor gedrag in andere levensdomeinen?

Vanuit het oogpunt van variatie in de levensloop bezien is het interessant om na te gaan in hoeverre specifieke levenslooppatronen kunnen worden geïdentificeerd. Hoeveel overeenstemming is er in de gebeurtenissen die mensen meemaken en de volgorde daarin? Weinig overeenstemming (het ontbreken van heldere patronen, of het aantreffen van een veelheid aan patronen) duidt dan op een hoge mate van variatie. *Tabel 3.1* geeft het voorbeeld van een analyse van de demografische transitie die vrouwen uit verschillende geboortecohorten voor hun 30ste levensjaar hebben meegemaakt. Het voorbeeld is niet ontleend aan het onderzoek dat is uitgevoerd in opdracht van de WRR, maar aan een studie van Liefbroer en De Jong Gierveld (1993).

In de tabel is te zien dat het aantal geïdentificeerde patronen lager is in de oudere geboortecohorten dan in de jongere. In de oudere geboortecohorten komen bepaalde combinaties helemaal niet of nauwelijks voor. Het betreft combinaties

Tabel 3.1. Patronen in de volgorde van demografische transitie bij voor het 30ste levensjaar, geselecteerde geboortecohorten (%)

	1903-12	1913-22	1923-32	1933-42	1943-52	1961
Patroon						
uh+huw → kind	45,3	53,9	49,6	56,3	44,1	22,8
uh+huw	7,2	3,8	3,0	3,7	2,1	3,7
uh → huw → kind	25,4	22,2	23,3	20,6	25,2	7,9
uh → huw	5,3	3,3	3,1	3,1	0,0	1,4
uh	9,9	7,4	6,6	3,7	3,8	6,5
huw → ?	1,9	5,4	9,8	6,6	16,8	2,3
uh+os → huw → kind	0,0	0,0	0,0	0,0	2,1	11,6
uh+os → huw	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	6,0
uh+os	0,0	0,0	0,0	0,0	0,8	0,9
uh → os → huw → kind	0,5	0,5	1,0	1,1	1,3	11,6
uh → os → huw	0,9	0,4	0,2	1,7	0,4	7,4
uh → os	0,0	0,0	0,0	0,3	2,1	10,7
anders	3,6	3,1	3,4	2,9	1,3	7,2

Legenda: uh = uithuis; huw = huwelijk; kind = eerste kind; os = ongehuwd samenwonen; + = gelijktijdig; → = gevolgd door; ? = willekeurig vervolgtraject.

Bron: Liefbroer en De Jong Gierveld (1993).

waarin sprake is van ongehuwd samenwonen. Vrouwen in de oudere geboortecohorten gingen niet met een partner samenleven als zij niet gehuwd waren.

De vetgedrukte cijfers geven de meest in het oog lopende verschillen tussen geboortecohorten weer. Onder alle geboortecohorten behalve de jongste komt het patroon van uit huis gaan om te trouwen en vervolgens een kind krijgen het vaakst voor. Een ander veel voorkomend patroon in deze geboortecohorten is: uit huis gaan om zelfstandig te gaan wonen, daarna trouwen en vervolgens een kind krijgen. Slechts twee patronen zijn nodig om de demografische levensloop van 70 procent van de vrouwen uit die oudere geboortecohorten te beschrijven. Onder het jongste geboortecohort, vrouwen geboren in 1961, is de situatie heel anders. Aan de hand van de vier meest voorkomende patronen is de demografische levensloop van krap 60 procent van de vrouwen beschreven. De vier patronen zijn: (a) uit huis gaan om te trouwen en vervolgens een kind krijgen, (b) uit huis gaan om te gaan samenwonen, daarna trouwen en vervolgens een kind krijgen, (c) uit huis gaan en zelfstandig gaan wonen, daarna ongehuwd samenwonen, weer daarna trouwen en vervolgens een kind krijgen, (d) uit huis gaan en zelfstandig gaan wonen, daarna ongehuwd samenwonen, weer daarna trouwen. Aldus laat de analyse van patronen in de volgorde van demografische transitie zien dat de variatie in de levenslopen van vrouwen is toegenomen.

3.6. Conclusie

In mijn bijdrage heb ik willen laten zien dat verschillende antwoorden mogelijk zijn op de vraag of de variatie in de levenslopen van Nederlanders is toegenomen. De antwoorden zijn afhankelijk van de wijze waarop die variatie in kaart wordt gebracht.

Ten eerste is de bestudeerde *tijdsperiode* belangrijk. Concentreert men zich uitsluitend op de laatste decennia, dan komt men snel tot de conclusie dat de variatie in levenslopen is toegenomen. De jaren vijftig en zestig gelden in dat geval als referentiepunt en sinds die tijd is er inderdaad veel veranderd. Gaat men echter verder terug in de tijd, dan komt een ander beeld naar voren. Een breder tijdsperspectief laat de historische specificiteit van de jaren vijftig en zestig zien — een periode waarin weinigen ongehuwd bleven, mensen vroeg trouwden, weinigen kinderloos bleven, mensen vroeg kinderen kregen, echtscheiding ongevoel en ongehuwd samenwonen hoogst uitzonderlijk was (Cherlin, 1980; Liefbroer en Dykstra, 2000, 2001). In die periode was de uniformiteit in levenslopen

groter dan die ooit is geweest. Het betreft de vroege volwassenheid en middenfase van de levens van degenen geboren tussen grofweg 1925 en 1945.

Daarnaast moet worden gelet op de wijze waarop verschillen *binnen* geboortecohorten worden bestudeerd. Een toenemende variatie in levenslopen houdt in dat de verschillen tussen sociale categorieën in de loop van de tijd toenemen. In deze bijdrage is een voorbeeld opgenomen waaruit het tegendeel blijkt: opleidingsverschillen in het gerealiseerd kindertal van vrouwen zijn over de onderscheiden geboortecohorten heen afgenomen, niet toegenomen. In het verlengde hiervan is het belangrijk om in het oog te houden welk *deel van de bevolking* wordt bestudeerd. Zo zijn de levens van vrouwen in de loop van de vorige eeuw sterker veranderd dan die van mannen. De primaire rol van mannen gedurende de middenfase van het leven is betrekkelijk ongewijzigd gebleven: het is die van een kostwinner die het huishouden deelt met een partner en kinderen. Onder vrouwen is een grotere variëteit aan rollen ontstaan: naast de traditionele voltijdse kostbereidster is er die van buitenshuis werkende vrouw, al dan niet met kinderen of een partner. Beperkt men de analyses tot één van de geslachten, dan ontstaat een ander beeld dan wanneer men beide geslachten daarin betreft.

Tot slot dient men zich er rekenschap van te geven dat een toenemende variatie in levenslopen mogelijk een *tijdelijke* situatie is. Dat is het geval als we te maken hebben met het ontstaan van nieuwe vaste leefpatronen. Veranderingen rond partnerrelaties vormen een voorbeeld. Trouwen is de ‘oude’ of oorspronkelijke norm. Ongehuwd samenwonen komt daar als alternatieve vorm bij en wordt na verloop van tijd de ‘nieuwe’ norm. In de nieuwe situatie is direct trouwen de uitzondering geworden. Kuijsten (1999) omschrijft deze ontwikkeling als een ‘de-standaardisering’, gevolgd door een ‘re-standaardisering’ van de levensloop.

Literatuur

- Cherlin, A. (1980), Changing family and household: Contemporary lessons from historical research. *Annual Review of Sociology*, 9, pp. 51-66.
- Elder, G.H. Jr. (1985), Perspectives on the life course. In: G.H. Jr. Elder (red.), *Life course dynamics, trajectories and transitions, 1960-1980*. Ithaca, NY: Cornell University Press, pp. 23-49.
- Heinz, W.R. (1991), Status passages, social risks and the life course: A conceptual framework. In: W.R. Heinz (red.), *Theoretical advances in life course research*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag, pp. 9-22.

- Jong Gierveld, J. de en P.A. Dykstra (1993), Life transitions and the network of personal relationships: Theoretical and methodological issues. In: D. Perlman en W.H. Jones (red.), *Advances in personal relationships*, 4, London: Kingsley, pp. 195-227.
- Kuijsten, A. (1999), Households, families and kin networks. In: L.J.G. van Wissen en P.A. Dykstra (red.), *Population issues: An interdisciplinary focus*. New York: Plenum Press, pp. 87-122.
- Liefbroer, A.C. en P.A. Dykstra (2000), *Levenslopen in verandering: een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. WRR Voorstudies en achtergronden V 107. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Liefbroer, A.C. en P.A. Dykstra (2001), Een breder perspectief. In: J. Garssen, J. de Beer, P. Cuyvers en A. de Jong (red.), *Samenleven: nieuwe feiten over relaties en gezinnen*. Voorburg/Heerlen: CBS, pp. 135-148.
- Liefbroer, A.C. en J. de Jong Gierveld (1993), Veranderingen in de overgang van jeugd naar volwassenheid: een vergelijking van cohorten geboren tussen 1903 en 1965. In: M. de Bois-Reymond en J. de Jong Gierveld (red.), *Volwassen worden. Generaties toen en nu: transities in de levensloop*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum. [Boekaflevering Mens en Maatschappij], pp. 17-35.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2002), *Verkenning levensloop: beleidsopties voor leren, werken, zorgen en wonen*. Den Haag.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2002), *Levensloop als perspectief. Kanttekeningen bij de Verkenning levensloop: Beleidsopties voor leren, werken, zorgen en wonen*. RMO Advies 20. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Rindfuss, R.R., C.G. Swicegood en R.A. Rosenfeld (1987), Disorder in the life course: How common and does it matter? *American Sociological Review*, 52, pp. 785-801.
- Sociaal-Economische Raad (2001), *Levensloopbanen: gevolgen van veranderende arbeidspatronen*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Tilburg, T.G. van en P.A. Dykstra (1999/2000), *Diversity in late life*. Programmavoorstel voor een Aandachtsgebied, ingediend op het gebied van de Maatschappij en Gedragwetenschappen bij de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (MaG/NWO).
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1999), *Generatiebewust beleid*. Rapporten aan de Regering nr. 55. Den Haag: Sdu Uitgevers.